

Світлана ПАНЬКОВА (Київ)

## МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ОЛЕКСАНДР ЛЕВИЦЬКИЙ У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНИХ І МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

Про зв'язки Михайла Грушевського та його родини зі Скалою над Збручем (нині – Скалою-Подільською) уже написано чимало<sup>1</sup>. Адже після смерті батьків це містечко стало родинним прихистком його майбутньої дружини, Марії Вояковської, який вона отримала в сім'ї старшої сестри Олімпії та її чоловіка – місцевого пароха Олександра Левицького, свого офіційного опікуна<sup>2</sup>. Саме тут, у церкві св. Миколая, 26 травня 1896 р. отець Олександр здійснив обряд вінчання Михайла Грушевського та Марії Вояковської. Відтоді дім Олександра та Олімпії Левицьких став рідним вже для подружжя Грушевських.

Власне, фактом вінчання, а згодом вже похороном Олександра Левицького, й обмежувалися дослідники у зазначених розвідках про перебування видатного історика у Скалі. Ми спробували виявити джерела, які б розширили уявлення про взаємини М. Грушевського з О. Левицьким та його родиною. Таким джерелом стало насамперед листування Олександра, Олімпії Левицьких та їхніх дітей – Модеста, Стефанії (в заміжжі Калитовської),

---

<sup>1</sup> *Скоциляс І.* Михайло Грушевський і Борщівщина // Літопис Борщівщини. – 1993. – № 2. – С. 80–82; *Степовий О.* Там, де Збруч річку переходили... (Скала) // Там само. – 1994. – № 6; *Дзюбан Р.* Галицька родина Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2001. – Ч. 1–2; *його ж.* Як одружився Михайло Грушевський // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 416–422; *його ж.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 3. – С. 78–89; *Учасник.* Зі Скали (Пам'ятки покійного о. Александра Левицького) // Діло. – 1910. – Ч. 232. – 18 (5) жовтня.

<sup>2</sup> Левицький Олександр (2 червня 1850 р. – 29 вересня 1910 р.) походив зі священницької родини з села Трибухівці біля Чорткова на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію та Львівську духовну семінарію, після чого більше десяти років служив по різних парафіях на Поділлі. 1873 р. одружився з Олімпією Вояковською (16 жовтня 1851 р. – 15 жовтня 1915 р.). Від 1886 р. і до останніх днів служив у церкві св. Миколая у Скалі над Збручем. Один з провідників українського руху та громадського життя в містечку. Засновник читальні “Просвіти”, для якої збудував просторий дім, що став центром просвітнього життя Скали і околиці. 1902 р. невеличку позичкову касу при читальні перетворив на “Міщанську касу” з мільйонним обіговим капіталом. За документами, що зберігаються в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові, щонайменше від 1880 р. став офіційним опікуном Марії Вояковської (8 листопада 1868 р. – 19 вересня 1948 р.) (Кн. вступу № 7148, інв. кн. № 173 МЕМ).

Людмили (в заміжжі Савицької), Ольги (в заміжжі Микласевич) та Марти – з Михайлом Грушевським, його дружиною та донькою<sup>3</sup>. Цікаві відомості містить і щоденник львівського професора за 1904–1910 рр.<sup>4</sup>. З цих документів випромінюється взаємна симпатія і повага Михайла Грушевського і Олександра Левицького, які впродовж 15 років їхнього спілкування ніколи не затьмарювалися. Ці документи додають важливі деталі і до вже добре виписаного портрета отця Левицького. У листуванні відбито найважливіші події життя відомого вченого та щирого душпастиря: щасливі хвилини перемежуються із сумними, політичні дискусії з родинними проблемами.

На цих найважливіших подіях ми і зупинимося.

Вінчання Михайла Грушевського та Марії Вояковської. Цей сюжет досить ґрунтовно виписаний у розвідках Романа Дзюбана<sup>5</sup> та Миколи Кучеренка<sup>6</sup>, але все ж декілька важливих деталей заслуговують на увагу.

Зрозуміло, що першими, з ким Марія Вояковська поділилася звісткою про освідчення в коханні до неї Михайла Грушевського, була родина старшої сестри Олімпії. Гадаємо, що це відбулося після 23 (11) березня 1896 р., адже саме цим днем датується лист-освідчення Михайла: “Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи. Я мушу знати, чи можу будувати на їй які більші надії. [...] Шукаю товариша щирого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з ним душею в душу”<sup>7</sup>. Закінчувався цей лист проханням відповісти йому та обережним застереженням, щоб “сю справу до якогось часу в секреті від всіх задержати”<sup>8</sup>. Позитивну відповідь молодий професор отримав досить швидко, про що свідчить лист матері, Глафіри Захарівни Грушевської, від 13 (1) квітня, у

<sup>3</sup> Листи Олександра Левицького до Михайла Грушевського зберігаються: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587; спільні листи Олександра та Олімпії до Марії та Михайла: Там само. – Спр. 947; листи дітей подружжя Левицьких до Михайла (Там само. – Спр. 296, 597; до Марії: Там само. – Спр. 946, 948, 950, 952, 976; до Катерини: Там само. – Спр. 1018. Окремі листи родини Михайла Грушевського до нащадків Олександра та Олімпії Левицьких, що зберігаються в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові, видрукувано у виданні: Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М. Магунь. – Львів, 2008. Згадуються Скала та Левицькі і в листах Михайла та Марії до його матері та сестри (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 18; Спр. 1425).

<sup>4</sup> Там само. – Спр. 25. Фрагменти (записи за 1904–1905, 1910 рр.) опубліковано: Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4; 1–2. – С. 15–74 (1904–1905 рр.); 2002. – Ч. 1–4. – С. 96–127.

<sup>5</sup> Дзюбан Р. Як одружився Михайло Грушевський. – С. 416–422 та ін.

<sup>6</sup> Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського // Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 167.

<sup>7</sup> “Ваш люблячий... М. Грушевський” (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публікація М. А. Панової, О. Б. Пантюхової // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 24.

<sup>8</sup> Там само.

якому вона запитувала сина: “Ну, иконы благословенные прислать или здесь будем благословить?”<sup>9</sup>.

Перше ж знайомство Михайла з родиною майбутньої дружини відбулося десь наприкінці квітня чи на самому початку травня (н. ст.) 1896 р. І вже з першої зустрічі М. Грушевський зрозумів, що набув не лише добрих родичів, а й друзів по духу. Це захоплення родиною Левицьких і Скалою Михайло, вірогідно, описав у своєму листі до батьків, але, на жаль, цей документ не зберігся. Про нього дізнаємося з матеріної відповіді. 16 (4) травня 1896 р. Глафіра Захарівна з неприхованими ревностями писала: “Очень рада, что твои новые родные и ты им понравились друг другу. Ты только не очень увлекайся своими новыми родными, а то скоро и нас позабудешь”<sup>10</sup>. Тоді ж було вирішено і питання про вінчання, бо в тому ж таки листі від 16 (4) травня мати повідомляла, що молодший брат Михайла, Олександр Грушевський, бажав би бути на вінчанні, але не була певна, чи встигне оформити паспорт та “найдет ли эту Скалу?”<sup>11</sup>.

З листування М. Грушевського з батьками відомо, що вони намагалися переконати старшого сина вінчатися в православній церкві чи то в Києві, чи то в котрійсь із церков Київської губернії, де служили священниками рідні як по лінії Грушевських, так і по лінії Оппокових. Особливо хвилював батька той факт, що в разі вінчання в греко-католицькій церкві син мав дати підписку “крестить детей униатами”<sup>12</sup>. Але Михайло зважив на прохання нареченої бути вінчаною людиною, яка так багато важила в її житті. Поза сумнівом, що одним з визначальних факторів цього рішення була і сама постать отця Олександра, з яким запізнався і яким щиро захопився Грушевський. Та, власне, і корені роду матері Михайла Грушевського проросли від греко-уніатського священника Петра Опущкевича<sup>13</sup>. Про це пам’ятали в родині, і, втішаючи брата, сестра Ганна в ці дні писала: “[...] правду сказать, мы с тобой и не можем назваться вполне православными, да и все религии хороши, коль их правильно понимают, кроме того униатская вера и наша православная очень мало рознятся друг от друга. Старикам нашим, конечно, приятнее было бы, чтобы ты избежал всех этих формальностей, обвенчавшись в России, но я понимаю и положение Марины и понимаю, что нельзя от нее этого требовать”<sup>14</sup>.

У цей самий час проблема вінчання непокоїла, але вже з інших, не менш важливих причин, і отця Левицького. Власне, один з перших виявлених його листів до М. Грушевського середини травня 1896 р. присвячений виключно цій події.

<sup>9</sup> Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського. – С. 167.

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Там само. – С. 169.

<sup>12</sup> Там само. – С. 168.

<sup>13</sup> Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син...” (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 351–370.

<sup>14</sup> Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського. – С. 169.

“Високоповажаний Пане Професоре!

Нетерпеливо очікую відомости від Вас про Ваше вінчанє, як рішились те, де має ся відбути, а властиво як рішив компетентний той священик: чи може дати мені делегацію, чи ні? Чи він ся поінформував в тім ділі добре, чи взагалі буде се по закону, чи ні? Бо ж ми не знаєм як се способити до того вінчання: инакше би тут, а инакше, якби було в Львові. Час вже короткий, а ще нич певного не постановлено! Гадаю, що найлучше би було в неділю ч. ч. 17-го бути у того священика, бо ж 17-го, здається, III заповідь буде голосити, і нехай Вам дасть тую делегацію – если єсть се законне – а Ви бисьте зараз мені прислали. Прошу єму в моєм імени заявити, що я тую ж делегацію акцентую, але таку, що я вже о теє більше не потрібую старатись, а лиш по переведеню всяких умов і формальностей – Вас вже *готових* звінчати маю. Най Вам виразно скаже, чи маю постаратись о уповажненє від мого єпископа, чи вже теє не треба?”<sup>15</sup>.

Власне, контекст цього листа надзвичайно важливий для розуміння змісту записів у метриці вінчаних православної церкви Святого Георгія у Львові за дні 2 (14), 5 (17) та 12 (24) травня 1896 р., в які Михайло Грушевський відбував біблійні оповіді, готуючись до вінчання, та й сам запис у цій же книзі про його вінчання у Скалі<sup>16</sup>. Зрозуміло, що це була наперед визначена умова зі священиком цієї єдиної православної церкви Львова, який певно і дав повноваження отцю Левицькому вінчати в греко-католицькій церкві православного Михайла Грушевського.

А вже невдовзі після вінчання Олександр надсилає молодому подружжю листа з батьківськими настановами: “Кохані! Що там у Вас чувати? Як ся Марина справує, добра чи кепська жінка, чи вмєє бути жінков [...]. Добре ю тримайте в руках, щоб ся не попсовала, а Ви щоб не стали пантофлярем!”<sup>17</sup>. І від цього часу, власне після вінчання, Олександр звертається до Михайла та Марії не инакше як “Кохані!”.

Найжаданішою і найщасливішою подією у житті Михайла та Марії Грушевських стало народження доньки Кулюні (Катерини) 21 червня 1900 р. Дитя було настільки довгождане, що передчасно про свою вагітність Марія воліла не повідомляти навіть найріднішим людям. Вражені несподіваною радісною вісткою, Левицькі, не відкладаючи, вітали подружжя. Олімпія писала: “Очам своїм не вірили, чи добре ми прочитали. Но і нарешті увірили, що та паскудна Марина так уміла всіх задурити, що ніхто не припускав”<sup>18</sup>. І тут же старша сестра на прохання молодшої кинулась шукати “мамку”.

З почуттям щирого гумору зреагував на цю несподіванку і Олександр: “Скорше був бим увірів, що ратуш у Львові завалилася, а з ним всілякі Бадені, Самгушки, Пінінські etc. – як ся так мила вість [...], але видко, що се

<sup>15</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 4.

<sup>16</sup> *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського. – С. 83–84.

<sup>17</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 947. – С. 45.

<sup>18</sup> Там само. – Спр. 587. – С. 25.

дійсна і настояча правда, доказом чого побивання се за мамками! Найже Вам Бог благословит ваше отроча, най здорова і велика росте ваша Дівка, Вам на потіху, а на славу Руси; і початок вже зроблений, то дальше – надіятися – лекше пійде!!! Ви попри науку і політику зручно провадите, колись то потрафили нам старим практикам баки забити!”<sup>19</sup>.

Але щодо “мамки”, то отець Олександр мав протилежну думку: “Щодо мамки, то я би гадав, що найкраще, щоб Маринця сама собі плекала доню; вона сильна і здорова, то ж могла би годувати і виховувати се порядно дитину. Троха се вправді не вигідно для *мами*, але природно і пожадано!”<sup>20</sup>.

Відтоді Кулюня Грушевська стала жаданою у Скалі. Гостювала там з батьками, а часом вони залишали її і саму під опікою доньок Левицьких: Стефанії, Людмили, Ольги та Марти. Якось, побувавши у Скалі, брат Марії та Олімпії Сильвестр Вояковський ділився враженнями: “Вчера вернулся зі Скали і Вашу картку заставем, за що дякую і відписую. Колюня Ваша вже майже цілком здорова, дуже мудра, дуже гречна, вуйків дуже любить. За Татуся і Мамусю часто згадує [...]. Ктось сказав до неї, що Мамуся приїде небавом, а она думала, що вже зараз приїде, то аж задрожала дитина з радості, помимо того, що єї там всі дуже любот і обходяться як з яєчком”<sup>21</sup>.

Через півроку після народження Кулюні Михайло Грушевський отримав гірку звістку: 21 січня 1901 р. помер батько, Сергій Федорович. Олександр Левицький поспішив висловити свої співчуття у зворушливому листі: “Смерть пок. Вашого Батька дуже нас вразила; вправді, немалисьмо нагоди лично Іх пізнати, але через Вас, право, зналисьмо ся, і правдивий пошанівок і щирість для них малисьмо, і все гадалось мо, що колись так зложаться обставини, що зобачимось і пізнамось, та не довелось наші гадки здійснити! Ваш біль, Коханий Вуйку, правдиво відчуваем, і я стратив в такій добі як і Ви свого батька, скільки сам терпів і переболів, так не менше і Ви сей удар страшний відчуваєте, тим більше, що знаєм, яка звязь родинна з Вашими Родичами була. То ж хай Всевишній Вас в тяжкїм горі порятує і потішит, час хїба Вам яку полекшу дасть!”<sup>22</sup>.

Ще за життя батька Михайло задумав зводити у Львові власний дім, а з народженням Катерини ця думка остаточно утвердилась. 2 листопада 1901 р.<sup>23</sup> він придбав парцель, а вже через рік вілла на Софіївці була готова. Освятити її Михайло і Марія запросили отця Левицького. 2 жовтня 1902 р. він писав до Львова: “Мені дуже жалко оказїї стратити. Вам всьо одно, коли святити хату, то зачекайте, хоць то поради не буде, але вже борше буде обов’язок на той день ся виберати, а як так без ціли, то все буде відкладати. Вуйкови «многая літа» тепер пишу, а як приїду, то заспіваю”<sup>24</sup>.

<sup>19</sup> Там само. – С. 28.

<sup>20</sup> Там само.

<sup>21</sup> Там само. – Спр. 298. – С. 17. Лист від 30 червня [1902 р.].

<sup>22</sup> Там само. – Спр. 587. – С. 34–35.

<sup>23</sup> Там само. – Спр. 880. – С. 54–56.

<sup>24</sup> Там само. – Спр. 587.– С. 104. Лист від 2 жовтня 1902 р.

Навзаєм Михайло і Марія Грушевські розділяли з Левицькими і їхні урочистості. Яскравий спогад про своє перебування у Скалі, пов'язаний з вінчанням Людмили, молодшої доньки Олександра та Олімпії, зафіксував Михайло Грушевський у своєму щоденнику 22–30 липня ст. ст. (4–12 серпня н. ст.) 1906 р. Ці записи збігаються з датою вінчання Людмили та Йосифа Савицького<sup>25</sup> (7 серпня н. ст. 1906 р.), про що свідчить посвідка, копія якої з архіву їхнього сина, Зиновія Савицького, зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського у Києві.

“22 [липня 1906 р.] Дощ і холодно, се дає гадку поїхати до Скали на весіле.[...]

24 [липня 1906 р.]. Зрана холодно, потім дощ, рішився їхати до Скали, й поробивши зрана ще коло VI тому, в полудне поїхав, розминувшись з телеграмою, в котрій ще на мою телеграму просили приїхати й Сашу, але він не поїхав. Їхалося взагалі добре, було зимно. 25 [липня 1906 р.]. Весіля пройшло добре, без міщанської паради і при невеликім з'їзді. Я був за «старшину» – й вніс тост на здоров'є молодих. Але Люці міні шкода – я докоряв, що не розстроїли того весіля.

26 [липня 1906 р.]. День зійшов з гістьми – завтра їдуть решта. Мав можливість більше бути з Мариною й дівчинкою, дуже для мене чулою.

27 [липня 1906 р.]. Спиться міні добре, проводжу час в садку, що дуже пригадує Сестренівку<sup>26</sup>, й рішився ужити сеї ідилі довше. Вислав телеграму до Саші, кличучи приїхати.

28 [липня 1906 р.]. Читаю белетристику й лінохую. Без кінця ходжу по городі, обдумуючи плян дальших глав VI тому і всячину [...].

29 [липня 1906 р.]. Вагаюся, чи їхати, чи ще лишитися в тім ідилічнім настрою, але досить. [...].

30 [липня 1906 р.], неділя. Таки поїхав – разом із Савицьким, який в дорозі, в розмові себе виказав міні з ліпшої сторони, ніж я собі припускав<sup>27</sup>.

<sup>25</sup> Людмила Левицька (1881–1953) познайомилась з Йосифом Савицьким (1882–1943) у Перемишлі, де після закінчення Інституту сестер василіянок у Львові викладала музику в жіночій гімназії. По закінченні духовної семінарії Йосиф служив катехитом по селах, зокрема у містечку Бібрка коло Львова, де 1912 р. народився їхній єдиний син Зиновій. 1913 р. подружжя перебралося до Стрия. Й. Савицький був активним членом стрийських національних організацій, засновником українського священничого Товариства ім. св. Андрія. Позбавлений служби через активну опозицію до польської влади, 1936 р. переїхав до Львова, де і помер. Навесні 1944 р. Людмила Савицька разом з родиною сина виїхала на Захід (з 1949 р. – у США), зберігаючи вивезені нею сімейні реліквії.

<sup>26</sup> Йдеться про село Сестринівку Бердичівського повіту Київської губернії, де служив священником Покровської церкви дід по матері Захар Іванович Оппоков і де Михайло з дитинства проводив свої літні вакації.

<sup>27</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 122зв.–123. Дати подано за старим стилем, яким користувався М. Грушевський у щоденнику.

Надзвичайно цікаві сюжети постають із листів О. Левицького до М. Грушевського щодо зацікавлення пароха зі Скали політичною ситуацією та громадськими справами. З цих джерел вимальовується портрет людини мудрої, небайдужої, з власною незалежною позицією. Михайла Сергійовича вабила вдача отця Левицького: він викликав повну довіру, з ним можна було поділитися науковими задумами, обговорити суспільні проблеми, розраховуючи на пораду. Священик був утаємничений у деталі громадського життя українського П'ємонту, а зокрема залаштункові колізії в Науковому товаристві імені Шевченка. Так, у листі від 7 червня 1896 р. він висловлював свою думку щодо справ у НТШ: “Чому не висунете свою персону на председателя протів Барвінського? – тра було троха енергійніше взятись за діло, та й Барвінського загнати в кут”<sup>28</sup>.

Важливі спостереження подає у своїх листах Олександр Левицький і щодо підготовки до виборів до Галицького краєвого сейму. Адже кожна виборча кампанія в Галичині ставала черговим випробуванням для українського електорату, належала до подій екстремальних, часом перетворювалася в багатоактові драми, пробуджувала активність і змушувала суспільство швидше “дорослішати”. Думки, висловлені парохом зі Скали, підтверджують висновки українських дослідників щодо причин поразок українців на виборах: і міжпартійні чвари, і протегування маловідомих кандидатів та ігнорування місцевих лідерів, і брак організаційних структур та особистостей, здатних об'єднати народ навколо ідеї, і низький освітній рівень населення, і врешті – брак виробленого почуття національно-громадянського патріотизму<sup>29</sup>.

“А що, яка там ситуація політична? Яка гадка о виборах? Ми ще якось не зорентувались!, а по моїй гадці випали би вибори не конче лихо, якби не

---

<sup>28</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 947. – С. 45. Протягом 1893–1896 рр. О. Барвінський був головою НТШ і плідно співпрацював з молодим професором М. Грушевським. Дещо змінилися їхні стосунки після обрання М. Грушевського головою Історично-філософської секції та редактором “Записок НТШ”, його виступів з новаторськими пропозиціями, спрямованими на надання товариству статусу академічної установи, започаткування нових видань тощо. Ці ініціативи підтримала молода генерація НТШ, авторитет Грушевського зростає. Наприкінці 1896 р. О. Барвінський відчув своє становище і запропонував за браком часу не висувати його кандидатуру на голову. 2 лютого 1897 р. головою НТШ було обрано М. Грушевського. Новий очільник товариства просив збори обрати О. Барвінського почесним членом НТШ, але збори не прийняли цю пропозицію. Після 1897 р. почався злам у стосунках О. Барвінського з багатьма членами товариства, в тім числі і з М. Грушевським (детально див.: *Купчинський О. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали) // Олександр Барвінський. 1847–1927: Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського (Львів, 14 травня 1997 р.)*. – Львів, 2001. – С. 142–177).

<sup>29</sup> *Аркуша О. Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.* – Львів, 1996. – С. 148.

ті наші нещасні партії! Поминувши вже кацапню (йдеться про москвофілів. – С. П.), але та радикальна партія – даруйте – то дійсно боляк дуже тяжкий! Що вони вже не понаписують, нагорлають, то і найзимніша кров взбуриться! Та якого чорта хотят? Хліба нам не відберут, з лица землі най не здмухнуть але справу руску убити можуть, і то видко їх *єдина ціль*. Хлопа ратувати – як горлають – се байка, нісенітниця, тож в практиці бачимо, як вони рятують! Брехня безлична і клевета ще не нагодує хлопа! Та жалко, що котрі мають вплив на них, бодай трохи не покропите їх зимною водою! Та до чого се доведе? Та ні до чого іншого, лиш до цілковитого нашого краху політично-го! [...] Вуйку, робіт з своїми впливовими людьми що лиш мож, аби наші сили при так важкій акції не роздроблювалися і не пожерались взаємно!”<sup>30</sup> – писав О. Левицький до Львова 26 вересня 1900 р.

А за два тижні, 8 жовтня 1900 р., прочитавши відповідь Грушевського, тішився, “що наш коханий Вуйко не має жадного діла з тими вітрогонами! Я дуже лихий на них, то щодо мене, то своїм простим розумом бачу, як то вони бо досі ані одної розумної позитивної гадки не піддали, ані нічо не зробили [...]. Завтра маєм політичні збори в Борщеві, будем радити над кандидатами і загал з нашого повіту і сусідніх дуже бажає Калітовського, і він знов не хоче (отрицася), і вдома його нема, поїхав учитися”<sup>31</sup>.

“[...] нарід сам затемний і заслабий, щоб видержати той страшний напір, а робітників інтелігентних замало – попросту нема!” – із сумом робить висновок Олександр Левицький у листі від 29 січня 1901 р.<sup>32</sup> Відчуваючи і власну відповідальність за цю ситуацію, він завжди намагався підтримати кожную справу задля піднесення національної свідомості української людності краю. Так, коли 1907 р. Михайло Грушевський переніс до Києва видання “Літературно-наукового вістника” та інші свої видавничі проекти, перед ним постала проблема транспортування книжок до Галичини й Буковини, відкриття складів та нових книгарень. Для налагодження цієї справи він відряджає до Чернівців, Скали та Підволочиська свого учня, завідувача київської редакції та контори ЛНВ Івана Джиджору<sup>33</sup>. У Скалі за рекомендацією свого вчителя Іван Джиджора перебував під опікою Олександра Левицького, який познайомив його з людьми, що зналися на проблемі “перепачкування” книжок через кордон, а про результати перемовин запитував: “Передусім рад би я знати, чи вдалося Джиджорі зробити що в Підволочиськах в справі перепачкування книжок?”<sup>34</sup>. На жаль, незважаючи на всі заходи, успіху ця акція не мала.

<sup>30</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 21–22, 20.

<sup>31</sup> Там само. – С. 23–24.

<sup>32</sup> Там само. – С. 29.

<sup>33</sup> Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 155–156.

<sup>34</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 45.



І самих Грушевських у Скалі чекали завжди, їхній приїзд був великою “присемністю” для родини Левицьких.

Востаннє, як зафіксовано в документах, Михайло Грушевський прибув до Скали над Збручем 29 вересня 1910 р. Відомості про його участь у похороні отця Левицького знані донедавна лише з некролога в “Ділі”: “[...] за домовиною, яку несли на переміні члени родини (межи іншими прибувший на похорон зі Львова проф. Мих. Грушевський), відтак члени українських товариств і міщани – поступали тисячі народу з міста і околиці”<sup>35</sup>. Виявлені епістолярні джерела доповнюють слова “Учасника”. “Дякую за поздоровлення з іменинами [...]. Іменини свої (29 вересня н. ст. – С. П.) провів я в вагоні. О. Левицький вмер в четвер – хвороба серця, очевидно, вмер легко, без болів і не передчуваючи смерті”<sup>36</sup>. Мар[инця], приїхавши в п’ятницю, вже не застала. Я виїхав в суботу на похорон, що був у неділю; Кулюню не взяв, пожалував її, на телеграму приїхала Ользя (Мочульська. – С. П.), і я лишив з нею. Ховали дуже поважно і святочно; зіхалася вся родина, більш 20 душ; в похороні йшли 34 священники, а народу провозало мабуть тисяч до 10, з містечка і сіл доокресних. Велику честь віддали покійному, похорон трівав цілий день. Другого дня, в понеділо[к], 20/IX, я вернувся на ніч до Львова, а Маринця зісталася – приїде в п’ятницю або суботу. Пого-

<sup>35</sup> *Учасник*. Зі Скали (Пам’яті покійного о. Александра Левицького). Р. Дзюбан у своїх розвідках висловлює думку, що автором некролога в “Ділі” був М. Грушевський. З цього приводу хотілося б навести аргументи contra. Коли в грудні 1911 р. в “Ділі” з’явилися “Гльосси” С. Томашівського з критикою брошури “Наша політика” М. Грушевського, тоді львівський професор категорично розриває свою співпрацю з газетою. Але в 1910 р. не було підстав подавати цей некролог під псевдонімом та ще й від третьої особи засвідчувати свою участь у похороні. Тим більше, десятки некрологів, написаних М. Грушевським, подавалися під власним іменем. Так само, серед автографів праць вченого, що зберігаються у ЦДІАК України та ЦДІАЛ України, автографа цього некролога не виявлено (хоча не всі автографи публікацій історика збереглися). У цілому висловлена гіпотеза потребує подальшого самостійного дослідження.

<sup>36</sup> Слід відзначити, що в листуванні рідних не раз згадувалося про хворобу отця Левицького. Так, у листі до тітки, Марії Грушевської, син Олександра Модест згадує про лікування батька та пораду лікаря: “Каву можна пити, коли Тато до неї звик, але дуже слабу” (31 травня 1904 р.) (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 948. – С. 29–30). І тут же звертався з проханням наполягати зі свого боку, щоб батько взяв ще одного священника для “помочі в великих відправах і в школі” (Там само). Декілька разів жалілася сестрі на здоров’я чоловіка і Олімпія: “Косцьо тепер троха здоровий, їздив до Станіславова на рекуляції і там не мав ані разу такех атаків і від того часу вдома лиш два рази, а перш мав далеко часьтійше. Тоди як я до тебе писала, то дуже зле з ним було, дуже часто му ся то повторяло, і то без найменшої причини, і то вночі то дуже страшно то мучило” (Там само. – Спр. 947. – С. 121–122). У наступному листі так само: “Як верталисьмо з хрестин, Косцьо був дуже слабый, ледви міг влізти до вагону при помочи Синка (сина Модеста. – С. П.)” (Там само. – С. 166). Тут, вірогідно, йдеться про хрестини онука, Павла Калитовського, які відбулися 10 листопада 1908 р. в Заліщиках. Про це дізнаємося з листа-запрошення (27 жовтня 1908 р.) Єроніма Калитовського Михайлові та Марії Грушевським прибути на ці хрестини (Там само. – Спр. 511. – С. 21–22).

да була прегарна”<sup>37</sup>, – писав історик сестрі Ганні до Києва на початку жовтня (н. ст.) 1910 р.

Після смерті Олександра Левицького Марія Грушевська, як і всі рідні, була стурбована станом старшої сестри. Невдовзі після похорону вона писала до сестри чоловіка Ганни: “Я їздила до Стрия; там все добре, а від сестри знов не маю вже давно звісток, більше як тиждень. Ольга<sup>38</sup> писала, що Олінія хоче ще зо три місяці прожити в Скалі, а се дуже зле і для неї, бо тягом там сумує і плаче, і для дівчат<sup>39</sup>, котрим також треба б вже опам’ятатись і взятись до якогось діла, а до сего треба конче виїхати”<sup>40</sup>. А через півроку (29 червня 1911 р.) Марія сповіщала до Києва: “Сестра моя буде вже тепер жити в Стрию, де старша її дочка заміжня<sup>41</sup> і молодша має місце в банку<sup>42</sup>. Вона наняла окрему квартиру”<sup>43</sup>. З 1912 р. Олімпія мешкала разом з доньками, Ольгою і Мартою, яка придбала дім у Стрию під назвою “Ясна Поляна”, що вже майже століття залишається родинним гніздечком нащадків роду Левицьких.

Померла Олімпія Левицька у Стрию 15 жовтня 1915 р. Можна передбачити, що вона заповідала своїм дітям поховати її біля чоловіка у Скалі, але за умов Першої світової війни виконати це було неможливо. Нещодавно виявлено лист доньки, Ольги Микласевич, до Марії Грушевської, який проливає світло як на обставини та місце поховання Олімпії Левицької, так і на час та причини перепоховання. Отже, 23 серпня 1926 р. Ольга писала: “Сего року хочемо переносит Маму до Скали, властиво властитель гробівця, де Мама лежить в Стрию, виповів нам «місце», отже мусимо се зробити. Ми вже дали маленький задаток за трумну (металеву). [...] Маємо щиру волю зробити се еще сего року”<sup>44</sup>. Саме цей лист дає зрозуміти, що Олімпія була похована в Стрию в чужому гробівці (такі випадки відомі), і саме в 1926 р. власник того родинного склепу зажадав звільнити “місце”. Тому саме в той рік постало питання про перенесення її останків до Скали, де спочивав коханий чоловік.

<sup>37</sup> Там само. – Спр. 1425. – С. 417.

<sup>38</sup> Йдеться про Ольгу Левицьку (12 серпня 1913 р. вінчалася з правником Вікентієм Микласевичем).

<sup>39</sup> Йдеться про Ольгу (1885–1959) та Марту (1892–1973) Левицьких, які ще не були заміжні. Старша донька Стефанія (1878–1917) 19 лютого 1907 р. вінчалася у Скалі з адвокатом і письменником Єронімом Калитовським. Як свідчать листи Єроніма Калитовського до Михайла Грушевського від 27 жовтня 1908 р. та 16 червня 1910 р., з 1908 р. вони проживали у Стрию (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511. – С. 21–22; 25–26). 1913 р. до Стрия перебралася з родиною і донька Людмила (в заміжжі Савицька).

<sup>40</sup> Там само. – Спр. 1425. – С. 1.

<sup>41</sup> Йдеться про Стефанію Калитовську.

<sup>42</sup> Йдеться про Ольгу Левицьку, яка на той час закінчила жіночу гімназію в Перемишлі та бухгалтерську школу у Відні.

<sup>43</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 18. – С. 18.

<sup>44</sup> Там само. – Спр. 950. – С. 12.

Доньки Олімпії бажали, щоб на цьому сумному обряді була присутня і її молодша сестра, Марія Грушевська. Отримавши відповідь, що приїзд неможливий, 22 грудня 1926 р. Ольга Микласевич знову писала: “Дорога Маринцю! Недавно була я знов в Стрию і довідалася від Люці<sup>45</sup>, що десь з весною має бути у Львові Кулюня в переїзді до Америки. Ся звістка дуже нас тішить і інтригує, чого Кулюня їде до Америки сама, чи може вийшла заміж і їде в пошлюбну подорож? В кождім разі се приємна вістка, бо маємо надію, що і нас не лишите та побачимось. [...] Ти пишеш, що жалуєш, що не можеш бути на перенесенню Мама до Скали, та ми самі еше не знаємо, коли се будемо робити, бо еше не маємо призбираних грошей; от якби Ти нам докладне написала, коли будеш в Галичині (бо ми гадаємо, що і Ти з Кулюнею поїдеш до тої “мнимой” Америки), то може би ми конче постарались приготувати всьо на той час, щоб і Ти могла бути на тім сумнім обряді”<sup>46</sup>.

Найвірогідніше, перепоховання відбулося восени 1927 р. Не маючи змоги прибути до Скали, Грушевські воліли підтримати родину матеріально. Про це свідчить лист Михайла Грушевського до Кирила Студинського від 29 листопада 1927 р.: “[...] прошу з тих грошей, що маєте для Катрі Мих[айлівни], вишліть 30 доларів до Калуша, судії Вікентію Микласевичу на пере[не]сенне гробу сестри моєї дружини з Стрия до Скали по можности негайно”<sup>47</sup>.

З матеріалів унікального родинного архіву нащадків Олександра та Олімпії Левицьких, переданого (в копіях) до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського їхнім онуком Зиновієм Савицьким, черпаємо відомості і про подальше впорядкування могили подружжя. Опікувався цією справою чоловік онуки, Тетяни Калитовської, Теодор Зінко – справжня людина “чину”. На прохання рідні 1989 р. він відвідав Скалу, розшукав занедбану могилу, яку з допомогою місцевих мешканців довів “до порядку”. 15 травня 1989 р. старенька вчителька зі Скали сповіщала йому про завершення доручених робіт та згадувала: “Ваш дідо, п. о. Левицький – це була людина, яких дуже мало зустрічається. Був примірний як людина і був примірний як священик. Сам знав ноти та провадив церковний хор [...]. Після смерти о. Левицького не було ні одного священика подібного йому. Вашого Діда, п. о. Левицького ми всі згадували і будемо згадувати якнайкращим словом”.

Якнайкращим словом згадали Олександра Левицького і на панахиді, організованій 2–3 жовтня 2010 р. у Скалі-Подільській з нагоди 100-річчя від дня його смерті з ініціативи нащадків і насамперед правнука отця Зиновія Микласевича. Панахида стала справжньою академією пам’яті славного священика, просвітянина і патріота.

<sup>45</sup> Йдеться про Людмилу Савицьку.

<sup>46</sup> ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 950. – С. 8–9.

<sup>47</sup> Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 215.

**Світлана Панькова (Київ). Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних і мемуарних джерел.**

Взаємини історика Михайла Грушевського та священника Олександра Левицького розглядаються на основі нових відомостей, виявлених у листуванні львівського професора та скало-подільського пароха, а також у неопублікованій частині щоденника вченого за 1904–1910 рр. Уточнюються та доповнюються важливі деталі з приватного життя М. Грушевського, зокрема обставини його вінчання з Марією Вояковською. Особливо виразно ці джерела підкреслюють роль Олександра Левицького в культурно-освітньому та суспільно-політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст.

*Ключові слова:* листування, щоденник, Грушевський, Левицький, Галичина, Скала-Подільська, родина, парох, вінчання.

**Светлана Панькова (Киев). Михаил Грушевский и Александр Левицкий в свете эпистолярных и мемуарных источников.**

Взаимоотношения историка Михаила Грушевского со священником Александром Левицким рассматриваются на основании новых сведений, выявленных в письмах львовского профессора и скало-подольского священника, а также в неопубликованной части дневника ученого 1904–1910 гг. Уточняются и дополняются важные детали из личной жизни М. Грушевского, в частности, обстоятельства его венчания с Марией Вояковской. Особенно выразительно эти источники подчеркивают роль Александра Левицкого в культурно-просветительной и общественно-политической жизни Галиции конца XIX – начала XX в.

*Ключевые слова:* переписка, дневник, Грушевский, Левицкий, Галиция, Скала-Подольская, семейство, священник, венчание.

**Svitlana Pankova (Kyiv). Mykhailo Hrushevsky and Oleksandr Levytsky in the Light of Epistolary and Memoir Sources.**

Relationships between Mykhailo Hrushevsky and the priest Oleksandr Levytsky are considered on the basis of new information from the Hrushevsky's correspondence and the priest of Skala-Podolska, as well as from the unpublished part of the scholars's diary (1904–1910). Important details from the Hrushevsky's private life are accurately supplemented, in particular, the circumstances of his wedding with Maria Voiakivska. These sources clearly underline the role of Oleksandr Levytsky in the cultural, educational, and socio-political life of Galicia in the 19th and early 20th centuries.

*Key words:* correspondence, diary, Hrushevsky, Levytsky, Galicia, Skala-Podolska, family, priest, wedding.